

GÜLQIZ ADILOVA*

BAYATI MƏTNLƏRİNDƏ METAFORİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə bədii təfəkkürün elementi hesab olunan metaforların bayatı kontekstində yaranma yolları, işlənmə məqamları linqvo-poetik baxımdan araşdırılır. Metaforlar yaradıcılıqla məşğul olan insanların hiss və duyğularının poetik yolla çevrilmələridir. Bu çevrilmələrin əsasında zəngin təxəyyülə malik insanların dünyanın poetik mənzərəsini yaratmaq üçün bədii axtarışları, poetik kəşfləri durur. Bayatların dilində sözün funksional baxımdan imkanları xalq dilinin bütün poetik çalarlarını üzə çıxarır. Məcəzi mənada işlənən söz və ifadələr bayatların dilinin poetik yükünü artırır, obrazlılıq qazandırır. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın kəsişməsində öyrənilən metaforların linqvistik və ədəbi metaforlar kimi fərqləndirilməsinə baxmayaraq, hər iki halda ümumi cəhət fərqli obyekt arasında oxşarlıqları göstərmək və ya bir obyektin xassələrinin oxşarlığa görə digər bir obyektə köçürülməsidir.

Açar sözlər: poetik mətn, metafor, poetik köçürmə, bayatı, metaforik ifadələr.

Metaforlar bədii mətnlərdə ən mühüm dil hadisəsi hesab olunur. Metafor sözün, ifadənin, əşya və hadisələrin hər hansı bir cəhətdən oxşarlığına, bənzəyişinə görə məcəzi mənada işlədilməsidir [Adilov: 2020, s.319]. İlk metaforu təbiət özü yaradıb. Bayatların dilində sözlərin semantik tezliyi, məcəzilik qazanması və məqamında işlədilməsi xalqın təbiəti dərkənin ifadəsidir. Müşahidə prosesində insanlar mövcud dünyanın real mənzərəsini təxəyyüllərində yaratdıqları və görmək istədikləri dünyanın mənzərəsi ilə qarşılaşdırırlar. Bu qarşılaşdırma əsasında dünyanın bədii mənzərəsini yaratmış olurlar. Bu onu sübut edir ki, metafor insanların özlərini ifadə edə bildikləri və qarşıdakı predmetlərin bütünlüklə qavranılaraq daxilə nüfuz edildiyi məqamda yaranır.

A.A.Potebnya *metaforun yaranmasını təfəkkürün və dilin inkişafındakı böyük tarixi təcrübə ilə əlaqələndirir* [Потебня: 1968, s.276]. Məhz bu tarixi təcrübə sübut edir ki, metafor təfəkkürlə təbiət arasındakı müqayisə, bənzərlik nəticəsində yaranıb. M.Y.Lotman da həm metaforun, həm də, metonimiyanı analogiyaya əsaslanan təfəkkür sahəsinə aid eildiyini, bu baxımdan onların yaradıcı şüurla üzvi surətdə bağlı olduğunu bildirir [Лотман: 1992].

Bayatılar təbiət hadisələrinin adları ilə ifadə olunan metaforlarla zəngindir. Bu o deməkdir ki, metaforların yaranması, poetik vüsət alması ilk növbədə şifahi ədəbiyyatla, xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır:

*Eləmi, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar* [Vəliyev: 1985, s.33].

Göründüyü kimi, bir misrada sadə konstruksiyalarda iki metaforik cümlə, hər cümlədə iki fərqli obyekt və iki fərqli əlamət verilib. Bayatıda *göy kişnər, bulud ağlar ifadələri* mənaca absurd olsa da, qəribin - igidin ölümünün arxada buraxdığı acı, kədər məhz bu yolla metaforikləşir. Kontekstdə metaforik ifadələr tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə qütübündə müxtəsər paralel cümlələr kimi verilib. İnsana aid əlamət buludun üzərinə, ata xas əlamət isə ildirir-

* Bakı Slavyan Universiteti, gulagh2@gmail.com

mın üzərinə köçürülüb. Vəfat etmiş şəxsin ölümü ilə bağlı kədərini ağırlığını nəzərə çatdırmaq üçün göy gurultusunu “*göy kişnər*”, yağışın yağmasını “*bulud ağlar*” kimi ifadələrlə verilməsi ümumxalq təxəyyülündə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin yaratdığı poetik vəhdəti üzə çıxarır. Təbiət üzərindəki uzunmüddətli müşahidələr insanlara, heyvanlara məxsus hadisələrin və əlamətlərin təbiət hadisələrinin əlamət və keyfiyyətləri ilə (*göyün gurultusu ilə atın kişnəməsi, buudun ağlaması il yağışın yağması* və s.) üst-üstə düşməsi və bu bənzərlik nəticəsində həmin əlamətlərin birinin digərinin üzərinə köçürülməsi ilə metaforun ən mükəmməl nümunələri yaranmasına gətirib çıxarır. Metafor dil işarəsidir və hər hansı bir əşyaya dolayı yolla işarə edir. Linqvistik lüğətlərdə “Metafor anlayışı bir neçə hadisə və predmetlər sinfini ifadə edən sözlərdən ibarət məcaz və ya nitq mexanizmi kimi şərh olunur” [Ярцева: 1990]. Bu köçürmələr müxtəlif cinslər arasında oxşarlıq əsasında baş verir. M.V.Lomonosov Aristotelin metafora verdiyi “metafor qeyri-adi bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, ya da növdən – növə keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır” [Aristotel: 2006, s.55] tərifinə əsaslanaraq köçürmələrin oxşarlıq əsasında baş verdiyini və bunların dörd istiqamətini vurğulayır: “*cansız-canlı*”, “*canlı-cansız*”, “*cansız-cansız*”, “*canlı-canlı*” [Ломоносов: 1952, s.238]. Bu bölgü bir daha göstərir ki, “bənzətmədə insan təxəyyülünün hüdudu yoxdur” [Adilov və b.: 2020, s.319]. Müşahidələrdən göründüyü kimi, bayatılarda bənzətmələr, köçürmələr hər bir cinsə növə şamil edilir.

Metafor bədii nitqdə emosionallığı artırır. İnsanlar sevincini, dərdini, heyrətini və s. emotiv hissələrini ifadə etmək üçün zəngin söz xəzinəsindən məharətlə istifadə edib mükəmməl metaforik, metonim məcazlar yaratmış, həm təbii xalq dilinin imkanlarının, həm də bədii təxəyyüllərinin hüdudsuz olduğunu sübut etmişlər. Bu dəyərlər poetik mətnlərdə özünü daha qabarıq göstərir göstərir. Buna görə də hesab edilir ki, “Məcaz elminin ən inkişaf etmiş sahələrindən biri şifahi və yazılı bədii yaradıcılığın, hər şeydən əvvəl poeziyanın metaforunun öyrənilməsidir” [Курган: 2019].

Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

*Bükülüb, belin dağlar,
Ağarıb telin, dağlar,
Ayrılıq çağı gələr,
Tökülər selin, dağlar* [Vəliyev: 1985, s.109]

Bel bükülmək, saç ağarmaq kimi əlamətlər insana aiddir. Zamanlara şahidlik edən dağların çiyində əsrlərin ağırlığı, zirvəsinin həmişə qarlı olması ilə sadalanan əlamətlər dağın üzərinə köçürülür. Göründüyü kimi, müqayisənin üçüncü üzvünün adı gizli qalır.

Metafor bədii təfəkkürün elementidir.

Digər bayatıya nəzər salaq:

*Dağlar, necə dağlarsan,
Çəndən kəmər bağlarsan?
Sən də yardan ayrı düş,
Görüm necə ağlarsan?* [Abdullayev:1984, s.126].

Bayatının birinci hissəsində *kəmər*in əlamətinin *çənin* üzərinə köçürülməsi ilə yaranan metaforda göz önündə çəndən kəmər bağlayan dağın məğrur görünüşü canlanır. İkinci hissədə də ağlamaq kimi insana aid xüsusiyyət dağın üzərinə köçürülüb.

“Dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın kəsişməsində öyrənilən metafor dilçilik və ədəbi metafor deyər bir-birindən fərqləndirilir. Lakin hər iki halda metafor bir obyektin xassələrinin oxşarlıq prinsipinə görə digərinə ötürülməsidir” [Мырғаммай: 2018]. Metafor həm də, bu və ya digər

hadisənin və ya predmetin əlamətinin adı çəkilmədən digər bir predmet və ya hadisə üzərinə köçürülməsində istifadə olunan söz və ya sözlərin birləşməsidir.

Bu dağlar, ərən dağlar,

Dünyanı yoran dağlar [Abdullayev: 1984, s.103]

Ərənlik, mərdlik insanlara xas xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyətin əsrlər böyü təbiətin hər cür mübarizələrinə - yandırıcı istisinə, döndürücü şaxtasına, dağıdıcı tufanlarına sinə gərən, əbədiyaşarlığı ilə dünyanı yoran dağların üzərinə köçürülməsi ilə güclü poetik məcaz yaranıb.

Bayatılar digər poetik janrlardan fərqli olaraq, gül-çiçək, heyvan və quş adları ilə ifadə olunan metaforlarla zəngindir:

Bostanda tağım ağlar,

Basma, yarpağım ağlar,

Mən ölsəm bu dərdimlə

Məzar(-da)torpağım ağlar [Məmmədova: 1977, s.314].

Əzizim,laçın ağlar,

Göydə göyərçin ağlar,

Sənsiz tək ürək deyil,

Kirpiyim, saçım ağlar [Vəliyev: 1985, s.47].

Verilmiş bayatıların hər birində üç metaforik cümlə var. Ağlamaq insana xas olan əlamətdir. Birinci bayatıda bir əlamətin üç predmetin - *tağın, yarpağın* (canlının) və *torpağın* (cansızın) üzərinə köçürülməsi ilə bu söz kontekstdə emosionallığı artıran ən mühim vasitəyə çevrilir.

İkinci bayatıda ekspressivlik daha çox nəzərə çarpır. Bu ilk növbədə kiçik bir mətndə üç cümlədə beş metaforik ifadənin işlənməsi ilə bağlıdır, yəni bir əlamət beş müxtəlif predmetin üzərinə köçürülüb. Birinci hissədə göyərçinin, laçının ağlaması məcazi mənada olsa da, o demək deyil ki, burada mütləq dəqiqlikdən imtina edilib. Hər hansı bir heyvanın, quşun ağlaması – gözündən yaş axması real ola bilər. Son iki misrada “*ürəyim, kirpiyim, saçım ağlar*” ifadələri mətndəki metaforik obrazı mənimsəmək və predmetin, hadisənin mahiyyətini açmaq üçün ən qüvvətli vasitədir. Bu köçürmədə xalqın dil faktlarından məharətlə istifadə etmək bacarığı ilə yanaşı, dərdin poetik harayı duyulur.

Bayatılar təbiət hadisələri adları ilə ifadə olunan metaforlarla daha zəngindir:

Bayatıların dilində insana aid əlamət və keyfiyyətin məişət əşyalarının üzərinə köçürülməsi hallarına rast gəlinir:

Mən aşiq qazan ağlar,

Od yanar, qazan ağlar

Qəriblikdə ölən

Qəbrini qazan ağlar [Məmmədova: 1977, s.238].

Bayatının ilk iki misrasında ifadə edilən fikir bu gün də el arasında işlədilən bir fikri xatırladır: “*Ürək yanmasa, gözdən yaş çıxmaz*”. Burada insana xas xüsusiyyət sənətkarlıqla qazanın üzərinə köçürülüb. Qazanın altında od yanır, içindəki su qaynayır. Damcılara çevrilən buxar qazanın “göz yaşıdır”.

Bayatılarda metaforların işləndiyi cümlələr təsvir edilən hadisə və əlamətləri xəyalən oxucunun gözləri önündə canlandırmağa kömək edir:

Aşiq so(söz) deyib ağlar,

Sümbül su deyib ağlar.

Dəryada bir gül bitib,

O da su deyib ağlar [Məmmədova: 1977, s.238].

Burada metaforik ifadələr həm sadə paralel cümlələrin tərkibində, həm də tabeli mürəkkəb cümlə tipində göstərilir. Eyni metaforik ifadə cümlə daxilində işlənmə məqamından asılı olaraq mətnin semantikasına fərqli emotiv çalar qazandırır. *Dəryanın ortasında bitən gülün su deyib ağlaması* mətnə yeni məzmun gətirir: *Dəryada su deyib ağlayan gül* cəmiyyətin əhatəsində yaşayıb özünə həmdərd tapa bilməyən insanı xatırladır. Oxucu gah su üçün ağlayan sünbül, gah dəryanın ortasında suya təşnə gülü görmüş kimi olur, gah da, heyva, nar deyib inləyən bağçanı məlul-məlul dolaşır.

Araşdırmalar göstərir ki, metaforlar cümlə tərkibində metaforik bütövlük yaradır. Bayatdı kontekstində metaforların metaforik bütövlük yaratdığı cümlələrin sayının çox olması tək cümlənin deyil, bütövlükdə mətnə məzmun genişliyi ilə bərabər nəzərəcarpacaq dərəcədə poetik çalarlar yaradır.

Qara çadır his tutmaz,

Qızıl nimçə pas tutmaz [Vəliyev: 1985, s.112].

Hər iki ifadə təfəkkürdə həqiqəti yalanla gizlətməyin, əməli düz olan adama böhtan atmağın mümkünsüzlüyünü canlandırır. Cümlələrdə güclü məcaz işlənilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Verdiyeva Z., İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. "Elm və təhsil" Bakı-2020, 656 s.
2. Aristotel. Poetika, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006. 119 s.
3. Azərbaycan bayatıları. Tərtib edənlər: Abdullayev B., Babazadə Q., Bakı, "XXI-Yeni Nəşrlər Evi", 2004. 260 s.
4. Bayatılar. Tərtib edən: Məmmədova A. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1977, 328.s.
5. Bayatılar. Tərtib edən: Vəliyev V. Bakı-19852, 112s.
6. Bayatılar. Toplayanı Qasımov H. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı: 1960, 254 s.
7. Кураш Сергей Бонифациевич (Феномен метафоры в русистике: от прошлого будущему // Журнал Русистике: 2019. Т. 17. № 2. с. 171-183.
8. Ломоносов. М.В. Полное собрание сочинений: в 11т. Т. 7. Труды по филологии, 1739-1758 гг. М.; Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1952. 993 с.
9. Лотман М.Ю. Риторика.Изб.статьи в 3-х томах. Талин, 1992, т.1.с 175.
10. Мугаммай А.А. Сопоставительный анализ типов метафоры русского и арабского языков. Журнал . Преподаватель XXI век. 2018 ВАК.
11. Потеня А.А. Об изменении значений и заменах существительного [Текст] / А.А. Потеня // Из записок по русской грамматике: в 3 т.Т.3.-М.: Просвещение,1968.-551с.
12. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. М.: Сов, энциклопедия, 1990, 585 с.

GULGIZ ADILOVA

METAPHORICAL EXPRESSION IN THE TEXTS OF BAYATIES

SUMMARY

The ways of emergence of metaphors considered as an element of artistic thinking in the context of bayaties, the points of utilization are investigated from a linguistic and poetic point of view in the article. Metaphors are poetic transformations of feelings and emotions of creative people. These transformations are based on artistic searches and poetic discoveries of people with rich imagination to create a poetic view of the world. The functional possibilities of the word in the language of bayaties reveal all the poetic shades of the folk language. The words and phrases used in a figurative sense increase the poetic load of the language of bayaties and give figurativeness. Notwithstanding that the metaphors studied at the intersection of linguistics and literary studies are distinguished as linguistic and literary metaphors, the common aspect in both cases is to show similarities between different objects or to transfer the properties of one object to another object due to similarity.

Key words: *poetic text, metaphor, poetic transformation, bayaty, metaphorical expressions.*

Гюльгыз АДИЛОВА

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ В ТЕКСТАХ БАЯТЫ

РЕЗЮМЕ

В статье с лингвистико-поэтической точки зрения исследуются пути возникновения метафоры, рассматриваемой как элемент художественного мышления, в контексте баяты. Метафоры – это поэтические трансформации чувств и эмоций творческих людей. В основе этих преобразований лежат художественные поиски и поэтические открытия людей с богатым воображением по созданию поэтического взгляда на мир. Функциональные возможности слов в баяты раскрывают все поэтические оттенки народного языка. Слова и словосочетания, используемые в переносном значении, увеличивают поэтическую нагрузку языка баяты и придают ему образность. Хотя метафоры, изучаемые на стыке языкознания и литературоведения, выделяются как лингвистические и литературоведческие метафоры, общим моментом в обоих случаях является демонстрация сходства между разными объектами или перенос свойств одного объекта на другой объект за счет сходства.

Ключевые слова: *поэтический текст, метафора, поэтический перевод, баяты, метафорические выражения.*